

ВОЛОДИМИР РЕЗНИК,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальних дисциплін Подільської державної аграрно-технічної академії (Кам'янець-Подільський)

Феномен диспозиційної концепції В.Ядова у радянській і пострадянській соціології

Abstract

The author analyzes phenomenon of the disposition concept by V.Yadov in soviet and post-soviet sociology dealing with the concept's influence along with a variety of attitudes to it among scientists. Theoretical and methodological grounds of the concept are studied by basing on theoretical sources. There are also discussed aspects of its empirical verification and how it is used by various scientists.

Головними змінними у теоретико-прикладних і власне прикладних соціологічних дослідженнях є різні форми суб'єктивних ставлень особи до всіх можливих аспектів соціальної реальності — мотиви, думки, аттитюди (соціальні установки), ціннісні орієнтації, настрої. На вичерпне пояснення природи та властивостей цих ставлень претендує низка теорій і концепцій. Серед останніх масштабністю концептуалізації та впливовістю у межах колишнього радянського та сучасного пострадянського наукового простору вирізняється диспозиційна концепція регуляції соціальної поведінки особистості. Її поява стала результатом десятилітньої роботи групи лєнінградських психологів та соціологів на чолі з В.Ядовим над проектом “Ціннісні орієнтації особистості та реальна поведінка” (кінець 1960-х — кінець 1970-х років). Після виходу підсумкової колективної монографії [1], в якій на основі узагальнення величезного емпіричного матеріалу авторами було уточнено й загалом доведено гіпотезу про диспозиційну структуру особистості та її регулятивні функції, ця концепція, попри неоднозначне сприйняття у її наукових колах, дістає визнання і поширення у дослідницькій

практиці й дотепер використовується в емпіричних дослідженнях та аналітичному контексті теоретизування. Незважаючи на визнані самим В.Ядовим та його співробітниками певні труднощі й обмеження емпіричної верифікації диспозиційної концепції [1, с. 45, 70, 159, 188, 191, 194–195], з 1980-х років вона набула хрестоматійного характеру, її зміст висвітлюється в енциклопедіях, словниках, довідниках та підручниках із соціальної психології та соціології.

Які ж причини цього феномена — впливовості, академічної респектабельності та хрестоматійності диспозиційної концепції за одночасного неоднозначного її сприйняття у наукових колах і за окремих труднощів та обмежень емпіричної верифікації? Ця стаття — спроба порушити дане питання й, мірою можливостей, відповісти на нього. Об'єктом розгляду при цьому буде основний зміст концепції В.Ядова, її теоретичні “джерела”, а предметом — її проблемні місця в плані теоретико-концептуальної обґрунтованості та емпіричної верифікації, а також специфіка її використання у дослідженнях інших науковців.

Необхідність аналізу двох останніх аспектів була підказана Є.Головахою в перебігу обговорення первинного варіанта цієї статті.

Диспозиційна концепція була розгорнута у вигляді системи гіпотез під час розробки та реалізації програми згаданого вище дослідницького проєкту ленінградських науковців. Ці гіпотези ґрунтовані на теоретичних узагальненнях та експериментальних даних, наведених у працях В.Ананьєва, О.Леонтьєва, В.М'ясищева, Д.Узнадзе, В.Макгвайра, М.Рокіча, Р.Абельсона, Ч.Осгуда та багатьох інших дослідників різних форм суб'єктивних ставлень індивіда до умов власної життєдіяльності. Для позначення кожної з багатоманітної сукупності форм цих ставлень В.Ядов використовує як родове поняття термін “диспозиція” (лат. “dispositio”), що в цьому разі буквально означає “схильність”, “налаштованість”, “ставлення”.

Аналіз різних форм диспозицій у радянській і світовій науці дав змогу встановити, по-перше, що вони формуються завдяки індивідуальному життєвому досвіду, визначають певну вибірковість та зорієнтованість у сприйнятті зовнішніх стимулів, а відтак — відображають різні рівні схильності й готовності особистості до поведінкового реагування у відповідь, тобто виконують регулятивні функції щодо поведінки. По-друге, виявилось, що різним формам диспозицій властиві відмінності у масштабах їхньої співвіднесеності з умовами життєдіяльності у соціальному середовищі, а отже, у сферах їхньої регулятивної дії.

На підставі цих фактів В.Ядов висунув вихідну гіпотезу про ієрархічну структуру диспозицій особистості та її соціальну зумовленість [1, с. 19] (зміст гіпотези систематизовано та унаочнено у таблиці 1). Ця гіпотеза не обмежена лише структуруванням різних форм диспозицій у певну ієрархію за критерієм поступового розширення сфер їхнього регулятивного впливу. У ній також уніфіковано структури психологічних механізмів формування, фіксації та актуалізації диспозицій всіх форм на основі головних теоретичних положень, виведених Д.Узнадзе [2] в результаті експериментальних досліджень.

Таблиця 1

Гіпотеза про ієрархічну структуру диспозицій особистості в її соціальній зумовленості

<i>Потреби, виокремлені за рівнями присвоєння особистістю соціальних форм діяльності в їх історично усталених ієрархічних компонентах або послідовно розширюваних сферах активності</i>	<i>Ситуації задоволення потреб, виокремлені за тривалістю часу, впродовж якого зберігається основна якість (або незмінність) умов життя-діяльності</i>	<i>Диспозиції, які фіксуються й актуалізуються за наявності певної потреби та відповідної ситуації її задоволення (виокремлені за сферою регулятивної дії)</i>	<i>Рівні поведінки (на яких реалізуються відповідні диспозиції), виокремлені за критерієм масштабності цілей, що їх досягають на цих рівнях у процесі діяльності</i>
1. Потреби, зумовлені включенням особистості в цілісну соціально-класову систему (структуру суспільства)	1. Максимально сталі умови життя-діяльності в суспільстві (економічні, політичні й культурні особливості способу життя)	1. Система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей	1. Цілісність поведінки, яка є проявом діяльності в усьому її обсязі
2. Потреби, спричинені залученням особистості у різні галузі виробничої та позавиробничої діяльності	2. Сталі умови у різних сферах діяльності: праці, дозвілля, сімейного життя (побуту)	2. Загальна (домінантна) спрямованість інтересів особистості щодо певної сфери соціальної активності, або базові соціальні установки	2. Поведінка як цілеспрямована послідовність вчинків у тій чи тій сфері діяльності
3. Потреби, що виникають під час функціонування особистості в численних контактних (малих) групах	3. Умови групового спілкування (у соціально-груповому середовищі), що змінюються впродовж років та місяців	3. Система соціальних фіксованих установок	3. Вчинок або звична дія, яка компонується з низки поведінкових актів
4. Потреби, викликані первинним включенням особистості у найближче, сімейне оточення (психологічні потреби)	4. Швидкоплинні (змінювані щохвилино) умови предметних ситуацій	4. Елементарні актуальні та фіксовані установки	4. Поведінкові акти або специфічні реакції особистості на актуальну предметну ситуацію

Серед цих положень слід виокремити такі. По-перше, положення щодо психологічного механізму формування установки: лише за наявності актуалізованої потреби та сприятливої для її задоволення реальної ситуації в навколишній дійсності у людини виникає неусвідомлюваний психофізичний стан готовності до імпульсивної цілеспрямованої дії, тобто первинна актуальна установка на цьому рівні поведінки, що спрямовує останню. По-

друге, положення щодо психологічного механізму об'єктивації: у випадках, коли механізм формування установки до цілеспрямованої імпульсивної поведінки внаслідок будь-яких перепон не забезпечує задоволення актуалізованих потреб, автоматично активізується процес об'єктивації — пізнання нової ситуації як самостійного об'єкта засобами активованого мислення суб'єкта, визначення ним свого свідомого ставлення до умов поведінки та активування на цьому підґрунті формування нових, адекватних установок і цілеспрямованих дій. По-третє, положення щодо психологічного механізму фіксації та актуалізації установок: внаслідок багаторазового повторення специфічних поєднань потреби й ситуації сформована на основі їх первинна актуальна установка фіксується і зберігається у психіці як вторинна фіксована установка, забезпечуючи у такий спосіб відтворення досвіду людської активності, відображаючи стійкі зв'язки людини з навколишньою дійсністю, актуалізуючись за необхідності в разі наявності аналогічного адекватного поєднання потреби та ситуації.

Узагальнена схема цих механізмів, що охоплює чотири складники — потреби, ситуації їх задоволення, установки (диспозиції) та поведінкову активність, зумовила виокремлення В.Ядовим чотирьох відповідних ієрархій та обґрунтування критеріїв структурування ієрархічних рівнів у кожному випадку (див. табл. 1).

Теорія установки Д.Узнадзе справила вплив на концептуалізацію та уніфікацію структурного аспекту механізмів формування, фіксації та актуалізації різнорівневих диспозицій, тоді як теорія діяльності О.Леонтьєва мала вплив на концептуалізацію та уніфікацію змістового аспекту цих механізмів. Йдеться про один з основних принципів цієї теорії — принцип інтеріоризації–екстеріоризації як взаємопереходів у системі предметної діяльності. За О.Леонтьєвим, інтеріоризація — це перехід, в результаті якого зовнішні за формою процеси, пов'язані із зовнішніми предметами, перетворюються на процеси, що відбуваються у розумовому плані, в плані свідомості; при цьому трансформація здійснюється через узагальнення, вербалізацію, скорочення, і, головне, інтеріоризовані процеси набувають здатності до наступного розвитку, що переходить межі можливостей зовнішньої діяльності [3, с. 95]. У контексті диспозиційної концепції під процесом інтеріоризації слід розуміти: 1) формування соціогенних потреб внаслідок присвоєння особистістю соціальних форм діяльності в їхніх історично усталених ієрархічних компонентах або послідовно розширюваних сферах активності (див. першу зліва графу табл. 1); 2) формування та фіксацію диспозицій за наявності певної соціогенної потреби та відповідної ситуації її задоволення (див. першу, другу і третю зліва графи табл. 1). Відповідно, зворотний процес екстеріоризації у такому випадку — це опосередкування і навіть детермінація зафіксованими диспозиціями різнорівневих форм поведінкової активності (див. третю і четверту зліва графи табл. 1). Зрештою, В.Ядов розглядає процес інтеріоризації індивідом нових видів діяльності як найважливіший механізм перебудови диспозиційних структур [1, с. 88]. Виходячи з діяльнісного підходу було визначено предмет дослідження, виконуваного під керівництвом В.Ядова, — розв'язання проблеми регуляції, саморегуляції і прогнозування соціальної поведінки особистості, або,

вужче, вивчення взаємозв'язку конкретних соціальних умов діяльності індивіда та його суб'єктивного ставлення до них у вигляді диспозицій — схильностей до оцінки та поведінки за даних умов (з урахуванням структури диспозицій, залежності їх від попереднього досвіду та узагальнених психологічних особливостей суб'єкта) [1, с. 8, 12]. Таким чином, ідея соціальної зумовленості ієрархічної структури диспозицій особистості ґрунтується на теорії діяльності О.Леонтьєва.

На найнижчому ієрархічному рівні диспозиційної структури особистості виокремлено елементарні актуальні й фіксовані установки (див. табл. 1) — об'єкт досліджень Д.Узнадзе та представників його школи. Наступний рівень становить система фіксованих установок, у дослідженні яких лідерство належить представникам північноамериканської та західноєвропейської соціальної психології (В.Макгвайр, М.Сміт, Д.Кац, М.Рокіч та ін.). На ще вищий рівень винесено загальну (домінантну) спрямованість інтересів особистості щодо певної сфери соціальної активності — схильність до ідентифікації з певною галуззю соціальної діяльності, або базові соціальні установки. Найвищий ієрархічний рівень посідає система ціннісних орієнтацій. Останні є об'єктом міждисциплінарного вивчення, в якому перетинаються дослідницькі інтереси філософів, соціологів, психологів, соціальних психологів. Однак у разі диспозиційної концепції увага до ціннісних орієнтацій спричинена впливом ідей Б.Ананьєва [1, с. 12] і М.Рокіча [1, с. 19]. Імовірно, що ідеї ієрархічного структурування диспозицій особистості сягають своїми коренями, по-перше, теорії установки Д.Узнадзе, в якій виокремлено два рівні психічної регуляції поведінки — згадані вище механізми установки й об'єктивації, а також, по-друге, концепції рівнів психічної активності Ш.Надірашвілі, у якій ідеться про три відповідні рівні регуляції — механізми установок практичної, теоретичної та соціальної поведінки [4, с. 89]. На користь цього припущення свідчить, зокрема, звернення В.Ядова до аналізу вказаних джерел [1, с. 20].

Спільну роль теорії установки та діяльності як джерел генези диспозиційної концепції можна спостерігати на прикладі ієрархії рівнів поведінки (див. четверту зліва графу табл. 1). Імовірно, що ця ієрархія становить комбінацію окремих фрагментів морфологічної будови систем людської активності, постульованих у теоріях установки та діяльності:

- 1) поведінка – поведінковий акт – рух (за Д.Узнадзе) [5, с. 17];
- 2) діяльність – дія – операція – психофізіологічна функція (за О.Леонтьєвим) [3, с. 109, 116].

Маємо на увазі фрагменти, які позбавлені останніх рівнів (елементів) людської активності і мають такий вигляд: “поведінка–поведінковий акт”, “діяльність–дія–операція”. Саме ці рівні (елементи), як видно, виокремлені В.Ядовим у ієрархії поведінкової активності:

- 1) діяльність, яка виявляється у цілісності поведінки;
- 2) поведінка як цілеспрямована послідовність вчинків;
- 3) звична дія або вчинок;
- 4) поведінковий акт або специфічна реакція (див. табл. 1).

“Звична дія” у контексті теорії діяльності О.Леонтьєва може бути проінтерпретована подвійно: 1) у момент своєї генези — це “дія”, оскільки вона співвіднесена зі свідомою метою, підпорядкована їй; 2) з моменту фіксації “дія” стає “звичною” (стереотипною), може входити до складу іншої “дії” та залежати від умов досягнення мети останньої, тобто трансформуватися в “операцію”. Своєрідність концептуалізації структури поведінкової активності у контексті диспозиційної концепції полягає в тому, що вказані фрагменти систем людської активності за діяльнісною та установковою версіями утворюють єдину ієрархію в результаті “змішування у шаховому порядку”, а не простого “поєднання накладанням” одного фрагмента на інший.

Розглянута гіпотеза (табл. 1), що є (як показано вище) результатом теоретичного синтезу, а також її теоретико-концептуальне обґрунтування зазнали критики.

В.Хмелько зазначив, що ієрархізація ситуацій задоволення потреб на двох нижчих рівнях диспозиційної системи особистості (див. табл. 1) недостатньо обґрунтована. На його думку, В.Ядов, наголошуючи критерій тривалої незмінності основних вимог групи, при цьому не звертає уваги на те, що людина впродовж дня може неодноразово “переходити” з однієї групової ситуації спілкування в іншу, а основні вимоги до людини, зумовлені конкретною предметною ситуацією на найнижчому диспозиційному рівні, своєю чергою, можуть тривалий час залишатися незмінними [6, с. 49]. Але в цьому випадку на користь гіпотези В.Ядова свідчить висновок, якого дійшов на підставі прикладних досліджень адаптації особистості у виробничому колективі В.Судаков: орієнтуючись на соціальне мікросередовище, людина не схильна сприймати його диференційовано як структуроване з малих груп, оскільки воно практично завжди уявляється інтегрально — як сукупність індивідів, що належать до різних груп найближчого соціального оточення [7, с. 79–80, 91]. Можна припустити, що низка групових ситуацій, які змінюють одна одну впродовж дня, сприймаються особистістю генералізовано, як єдине, порівняно стає соціально-групове середовище. Отанне й виступає здебільшого чинником генези, фіксації, актуалізації та зміни соціальних установок.

Інше критичне зауваження В.Хмелька стосується питання про ступінь взаємовідповідності двох критеріїв ієрархізації, запропонованих В.Ядовим для потреб та ситуацій їх задоволення [6, с. 85]. Ці різні критерії (див. табл. 1) не інтегровані в єдиний. А без цього, за переконанням В.Хмелька, завдання ієрархізації не має алгоритму однозначного розв’язання, бо постульовані у гіпотезі (табл. 1) відповідності ієрархічних рівнів потреб та ієрархічних рівнів ситуацій, у яких ці потреби задовольняються, не гарантовані. Наприклад, невирішеним буде питання, до якого рівня ієрархії віднести диспозицію, що формується у ситуації порівняно високого рівня (високостабільній), але на основі потреби нижчого, згідно зі схемою (табл. 1), рівня.

Ш.Надірашвілі зазначає, що розроблене у диспозиційній концепції поняття системи ієрархічних диспозицій треба вважати значним досягненням радянської соціальної психології й соціології, але через методологіч-

ні труднощі концепція не змогла перетворитися на фундаментальну загальнопсихологічну теорію фіксованих установок [8, с. 314]. Ці труднощі, на його думку, полягають у тому, що в процесі обґрунтування рівнів ієрархічної диспозиційної системи особистості змінюються методологічні підвалини їх концептуалізації. Якщо концептуалізація найнижчого диспозиційного рівня ґрунтується на засадах теорії установки Д.Узнадзе, то найвищий рівень (ціннісні орієнтації) концептуалізований відповідно до теорії діяльності О.Леонтєва. Більше того, за твердженням Ш.Надірашвілі, характеризуючи ціннісні орієнтації, ідейні переконання та інші подібні до них загальні інтенціональні утвори, В.Ядов повертається на емпіристські позиції психології свідомості, оскільки в нього немає на озброєнні психічних феноменів диспозиційного змісту, що існують за межами свідомості [8, с. 314]. Імовірно, грузинський психолог має на увазі трискладникову когнітивно-емоційно-конативну будову цих диспозиційних утворень, похідну від принципу диференціювання когніцій, емоцій та волі у загальнопсихологічній парадигмі психології свідомості та традиційних давньоіндійської та античної філософських традиціях (про це детальніше йтиметься згодом).

Критичну позицію щодо розгляду ціннісних орієнтацій, соціальних установок і установок як однопорядкових утворень посідає також послідовник теорії діяльності Д.Леонтєв. Він наголошує, що такий розгляд суперечить уявленням про особливий статус, місце і роль цінностей у людському житті, характерним як для буденної свідомості, так і для більшості підходів у філософії, етиці та естетиці [9, с. 40].

Можна констатувати, що теоретичний і методологічний плюралізм, виявлений В.Ядовим у концептуальному синтезі вихідної гіпотези (табл. 1), зазнав критики як з боку послідовника теорії установки, так і з боку послідовника теорії діяльності. А ці теорії, як показано вище, належать до головних джерел цієї гіпотези.

Певною мірою наведені критичні зауваження небезпідставні, якщо зважити на такі міркування. Фундатори теорій установки і діяльності з моменту їх генези розв'язували спільне завдання — вийти за межі фундаментального постулату традиційної психології свідомості щодо безпосереднього впливу об'єктивної дійсності на свідому психіку та за межі похідної від цього постулату двочленної схеми аналізу психічних процесів (“вплив об'єкта — зміна поточних станів суб'єкта”) — і з цією метою шукали проміжну ланку [10, с. 24]. Д.Узнадзе як середню ланку, що опосередковує вплив об'єктивної дійсності й безпосередньо породжує психічні явища, запропонував первинну установку як психофізичний стан. Л.Виготський, С.Рубінштейн, О.Леонтєв, спираючись на марксистські положення про роль предметно-практичної діяльності, послідовно обстоювали альтернативну позицію, згідно з якою такою ланкою є предметна діяльність. Питання щодо установки або діяльності як генетично первинного чинника, що передує розгортанню будь-яких форм психічної активності й визначає їх, стало центральним у кількадесятилітній дискусії між двома науковими школами, що сформувалися на підґрунті згаданих теорій. Показовими у

цьому плані є назви книг чільних представників цих шкіл — “Установка і діяльність” Ш.Надірашвілі [8] і “Діяльність і установка” А.Асмолова [10].

Принцип установки (у другій половині 1920-х років) і принцип діяльності (на початку 1930-х) утверджуються як головні пояснювальні принципи, що починають визначати перебіг подальших досліджень у межах означених шкіл як провідні методологічні засади аналізу різних інших психічних феноменів, як підвалини, що задають напрями розвитку психологічної науки загалом. Поняття установки й діяльності стають осередками у розбудові двох варіантів версій концептуального апарату загальної психології. Отже, теорії установки і діяльності відповідають визначенням наукової парадигми, запропонованим Т.Куном, — вони безумовно є: 1) загальноновизнаними науковими досягненнями, які впродовж певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх розв’язань [11, с. 11]; 2) конкретними розв’язаннями головоломок (наукових проблем, що передбачають гарантоване розв’язання і є висунутими й розв’язуваними відповідно до експліцитних, концептуальних, інструментальних та методологічних правил), здатними, коли їх використовують як моделі чи приклади, заступати експліцитні правила як основу для розв’язання інших нерозгаданих головоломок нормальної науки [11, с. 228]. Поява цих теорій і витіснення ними традиційної психології свідомості, що перебувала у стані кризи, можуть бути визначені як локальна наукова революція. І якщо останнє поняття у моделі наукового розвитку Т.Куна має радше метафоричний характер, то тут воно більшою мірою відповідає реаліям.

Якщо умовно розглядати вихідну гіпотезу (табл. 1) як спробу синтезу окремих положень двох парадигм, що конкурують, то очікуваним наслідком має бути розв’язання у якийсь спосіб принципової колізії щодо установки або діяльності як вихідного методологічного принципу. Тут доречно нагадати, що майже паралельно з диспозиційною концепцією розроблялися концепція рівнів психічної активності Ш.Надірашвілі та концепція рівнів установок у структурі діяльності А.Асмолова. Подібно до диспозиційної, ці концепції теж мають синтетичний характер (узагальнюють ідеї різних теорій) і характеризуються виокремленням ієрархічних рівнів установок — установок практичної, теоретичної й соціальної поведінки в першому випадку [4]; смислової, цільової, операціональної установок — у другому [10]. Але, на відміну від диспозиційної концепції, примітною особливістю концепцій Ш.Надірашвілі та А.Асмолова є однозначне методологічне позиціонування їх у певному парадигмадальному контексті (аттитюдному або діяльнісному). Методологічна дилема “установка versus діяльність” щодо їхньої генетичної первинності при розбудові двох останніх концепцій вирішена однозначно: Ш.Надірашвілі виходить з генетичної первинності установки, А.Асмолов — діяльності. Натомість В.Ядов і його колеги з розробки диспозиційної концепції такої однозначності не демонструють. Мабуть, це природно, оскільки диспозиційна концепція апріорі мала проблемно зорієнтований, а не предметно зорієнтований характер і передбачала більшою мірою емпіричну, а не теоретичну верифікацію. Разом із тим, концепції Ш.Надірашвілі та А.Асмолова виникають у контексті процесів нарощування парадигмами установки та діяльності власної впливовості завдяки розши-

ренню предметних ареалів, екстенсивному розробленню і конкретизації змісту, пошуку нових застосувань вихідних методологічних принципів.

Відзначені критиками методологічні суперечності в обґрунтуванні ієрархізації рівнів диспозиційної структури особистості певною мірою “по-слаблює” запропонована В.Ядовим гіпотеза про підсистеми диспозиційної ієрархії та структури різнорівневих диспозицій. У систематизованому (у формі таблиці) вигляді ця гіпотеза була оприлюднена у праці [12, с. 199]. Із несуттєвими доповненнями її відтворено у таблиці 2.

На підставі концепції трискладникової (когнітивно-емоційно-конативної) будови аттитюдів М.Сміта В.Ядов концептуально уніфікував структури диспозицій усіх рівнів через: 1) виокремлення в структурі ціннісних орієнтацій, загальної (домінантної) спрямованості особистості та соціальних установок когнітивного (пізнавального), емоційного (оцінювального) та конативного (поведінкового) складників; 2) позиціонування неусвідомлюваних і позбавлених модальності (відсутній когнітивний та емоційний складники) елементарних і фіксованих установок як аналогів поведінкових складників вищих диспозицій (див. табл. 2). Логічним розвитком цієї гіпотези стало виокремлення у диспозиційній ієрархії трьох відносно самостійних (автономних) підсистем — когнітивної, емоційної та поведінкової, кожна з яких охоплює якісно відповідні складники різнорівневих диспозицій (див. табл. 2). Концептуальним підґрунтям цього припущення є згадана вище концепція М.Сміта, ґрунтована на усталеному в загальній психології поділі психічних процесів на знання, емоції та волю (або пізнавальну, емоційну та вольову сфери психіки).

Ще одне припущення — стосовно зміщення балансу домінантності між когнітивними та емоційними складниками диспозицій у бік перших мірою підвищення рівнів ієрархії або в бік других мірою зниження їх рівнів (див. табл. 2) — ґрунтується на експериментальних даних досліджень аттитюдів, які отримали Л.Фестінгер, Р.Абельсон, М.Розенберг, В.Макґвайр, Ф.Хайдер, М.Рокіч та ін. Ці самі дані лежать у підґрунті тверджень В.Ядова про те, що вищі рівні когнітивної підсистеми є генералізацією її нижчих рівнів [1, с. 24], тоді як емоційні аспекти диспозиційної організації радше характеризуються властивостями напруженості або “центрованості” стосовно провідних потреб особистості [13, с. 97]. Чим вищий ієрархічний рівень диспозиції, тим вищий ступінь її стійкості та стабільності, й навпаки — чим нижчою є диспозиція у диспозиційній ієрархії, тим вона мінливіша.

У підсумку остання гіпотеза (табл. 2) певною мірою підвищила ступінь концептуальної інтегрованості припущень про ієрархічні рівні диспозиційної системи особистості. Цю систему можна загалом уявити як упорядковану сукупність підсистем, диспозиційних рівнів, окремих диспозицій та елементів (складників диспозицій), поєднаних своєрідними “горизонтальними” й “вертикальними” зв’язками. “Горизонтальні” — це психологічні зв’язки між різноякісними елементами (когнітивними, емоційними й поведінковими складниками), з яких утворені окремі диспозиції на кожному ієрархічному рівні, або між когнітивною, емоційною та поведінковою підсистемами диспозиційної ієрархії. “Вертикальні” — це зв’язки між якісно однорідними складниками диспозицій одного або різних ієрархічних

рівнів, тобто в межах окремо взятих когнітивної, емоційної й поведінкової підсистем.

Таблиця 2

**Гіпотеза про підсистеми диспозиційної ієрархії
та структуру диспозицій різних рівнів**

Рівні диспозиційної ієрархії	Підсистеми диспозиційної ієрархії		
	Когнітивна (когнітивні складники диспозицій)	Емоційна (емоційні складники диспозицій)	Поведінкова (поведінкові складники диспозицій)
1. Ціннісні орієнтації та, можливо, базові соціальні установки	1. Надрольові знання ціннісно-нормативного характеру. Логічно більш узгоджені, ніж нижчі	1. Емоційне тло, “стиснуте” когнітивними утвореннями	1. Поведінкові програми
2. Соціальні установки	2. Знання переважно рольового характеру. Логічно менш узгоджені, ніж вищі, але узгоджені емоційно	2. Емоційне тло, що співвідноситься з типовими ситуаціями і соціальними об’єктами. Емоційні складники можуть домінувати над когнітивними	2. Ситуативні поведінкові плани
3. Актуальні й фіксовані установки	3. Немає	3. Немає	3. Стереотипні поведінкові готовності

Розглянуті гіпотези (табл. 1 і 2) розкривають більшою мірою структурні аспекти диспозиційного механізму регуляції соціальної поведінки особистості — елементи, підсистеми, композицію зв’язків. Наступні гіпотези, висунуті В.Ядовим, стосуються динамічних аспектів цього механізму — специфіки функціонування диспозиційної системи, а також її окремих ієрархічних рівнів. Концептуальними підвалинами в цьому разі послуговували ідеї та дані досліджень уже згаданих західних науковців — дослідників аттитюдів, а також радянських науковців — С.Рубінштейна, В.Мерліна, Н.Бернштейна, Б.Зейгарник та ін.

Згідно з гіпотезою про психічну регуляцію соціальної діяльності особистості як найважливішу функцію диспозиційної системи, поведінка особистості на всіх ієрархічних рівнях регулюється диспозиційною системою, однак у кожній конкретній ситуації та залежно від мети провідна роль належить певному рівню диспозицій або навіть конкретному диспозиційному утворенню [1, с. 27]. Припущення про концептуально уніфіковані на засадах теорії Д.Узнадзе психологічні механізми генези, фіксації, актуалізації, а отже, й регулятивної дії диспозицій різних ієрархічних рівнів тут доповнюються припущеннями щодо внутрішньої динаміки диспозицій. Виняток становлять диспозиції найнижчого ієрархічного рівня (табл. 1 і 2), концептуалізовані на підставі парадигми установки як неусвідомлювані та позбавлені модальності (переживань “за” і “проти”) стереотипні поведін-

кові готовності. Представники грузинської школи психологів розглядають лише їхні властивості, визначені на підставі аналізу об'єктивних чинників генези установки (потреба, ситуація) та зовнішніх поведінкових виявів.

Гіпотеза про підсистеми диспозиційної ієрархії та структури диспозицій різних рівнів (табл. 2) та теоретичне підґрунтя цієї гіпотези окреслили межі та зміст концептуалізації внутрішньої динаміки диспозицій трьох вищих ієрархічних рівнів у межах розробленої В.Ядовим (за участі Е.Чернова [1, с. 30]) наступної гіпотези:

- 1) спричинене впливами зовнішньої ситуації, потребами чи емоційним станом видобування з “інформаційного поля” (або масивів інформації, накопиченої індивідом упродовж свого життя) знань, актуальних у поточний момент, та утворення з них когнітивного компонента диспозиції, співвіднесеного з предметом насичення домінантної потреби;
- 2) формування на основі співвіднесення видобутого актуального знання (тобто когнітивного компонента) з потребою та його подальшого емоційного підкріплення своєрідних “напівфабрикатів” диспозицій — емоційно-когнітивних або когнітивно-емоційних блоків, які залежно від рівня узагальнення і, відповідно, місця у диспозиційній ієрархії виявляють себе у вигляді таких різновидів емоційно забарвлених знань, як думки, оцінні судження, переконання, ідеали;
- 3) зумовлене емоційно-когнітивним або когнітивно-емоційним блоком формування поведінкового плану в структурі соціальної установки або поведінкової програми в структурі ціннісної орієнтації [13, с. 102–103].

Концептуалізація внутрішньої динаміки диспозицій у цьому випадку є похідною від концепції трискладникової структури аттитюда (М.Сміт) і традиційних уявлень про пізнавальну, емоційну і вольову сфери психіки. Кожен складник диспозиції виконує свої функції. Когнітивний — функцію рефлексії об'єктів і ситуацій зовнішнього та станів внутрішнього світу особистості, “постачання” інформації про них (на цей складник “замкнені” психічні процеси сприйняття, пригадування, уявлення, пізнання суб'єктивної та об'єктивної реальності). Емоційному складнику відповідають функції “критерію” відбору інформації про зовнішні об'єкти й ситуації, “індикатора” відповідності їх змісту потреб і станів задоволення або незадоволення останніх, “регулятора потужності” (значимості) диспозиції у диспозиційній структурі особистості (на цей складник “замкнені” потреби — глибинні “джерела енергії”, основа мотивів поведінкової активності). Поведінковий складник виконує функції свого роду “суми”, “різниці”, “добутку”, “залишку” або інших математичних категорій, які характеризують підсумок взаємодії сукупності “замкнених” на два інші складники диспозиції активованих психічних процесів, станів і властивостей; тобто йдеться про функцію “спрямованого виходу” генерованої двома іншими складниками “психічної енергії” у поведінкову активність різних рівнів (у вигляді намірів, прагнень, планів, програм).

Отже, диспозиція у підсумку, через функціональну інтеграцію розглянутих структурних та динамічних аспектів психіки, забезпечує особистості можливість реагувати на незадоволену потребу, її об'єкт і поточну ситуацію її задоволення з урахуванням минулого соціального досвіду — здобутого самотужки або запозиченого у процесі соціалізації. Цей досвід накопичується і зберігається у формі диспозицій, їхніх когнітивних, емоційних і поведінкових складників, складних мереж “горизонтальних” і “вертикальних” зв'язків між ними. Процеси генези, фіксації, актуалізації та зміни диспозицій, їхніх складників та зв'язків між ними детермінуються відповідними комбінаціями зовнішніх і внутрішніх умов (потреба, її об'єкт і ситуація задоволення, психічний тип особистості, психологічний і фізіологічний стан, навколишні екологічні умови та ін.). Диспозиції як цілісні утворення, що “консервують” досвід життєдіяльності, відіграють роль “підказок”, “прогностичних моделей” можливої поведінки, забезпечують необхідні для регуляції поведінки динамічні зв'язки між актуальною потребою, наявною ситуацією і поведінковою активністю, що впливає з них.

Підсумкова гіпотеза ґрунтована на припущеннях В.Ядова (а в окремому випадку і його колег) стосовно специфіки функціонування власне диспозиційної системи як цілісного утворення:

- 1) механізм взаємозв'язків між потребами, зовнішньоситуаційними чинниками та складовими диспозиційної системи — підсистемами, ієрархічними рівнями, диспозиціями та їхніми елементами — слід розглядати як механізм функціонування диспозиційної системи в цілому, як механізм мотивації, що забезпечує цілеспрямоване управління поведінкою особистості, її саморегуляцію [1, с. 31, 32];
- 2) функціонування диспозиційної системи відбувається за субординаційними та координаційними принципами: внутрішня регуляція поведінки передбачає субординацію нижчих диспозиційних рівнів щодо вищих і координацію диспозицій у межах окремого рівня [12, с. 186];
- 3) незважаючи на провідну регулятивну роль у кожному конкретному випадку того чи того диспозиційного утворення певного ієрархічного рівня, регуляція соціальної поведінкової активності особистості має бути витлумачена у контексті функціонування її (особистості) всієї диспозиційної системи, яка при цьому приводиться у стан актуальної готовності, тобто утворює актуальну соціальну диспозицію [13, с. 98, 99, 104].

Тут доречно згадати проаналізовані раніше “горизонтальні” та “вертикальні” зв'язки в структурі диспозиційної системи особистості. Перші з них у перебігу саморегуляції (або процесу мотивації) будь-яких різновидів поведінкової активності забезпечують координування взаємодії структурних складників окремих диспозицій, насамперед безпосереднього регулятивного рівня. Другі вможливають опосередкований регулятивний вплив вищих рівнів диспозиційної ієрархії на безпосередньо регулятивні нижчі рівні в процесі утворення згаданої вище актуальної соціальної диспозиції, узгодження поведінкових актів у контексті вчинків, а останніх — у контексті

поведінки та діяльності. Останній аспект — узгодження системи діяльності — виявляється, зокрема, під час завершення актуалізації безпосередньо регулятивної диспозиції:

- 1) формування поведінкової програми (тобто раціональне узгодження і свідоме планування дій та вчинків у певній послідовності для реалізації цілей життєдіяльності з використанням належних засобів їх досягнення) в структурі ціннісної орієнтації детермінується когнітивно-емоційним блоком;
- 2) у формуванні поведінкового плану в структурі соціальної установки беруть участь: а) поведінкові програми ціннісних орієнтацій; б) безпосередньо співвіднесений з даною конкретною ситуацією емоційно-когнітивний блок власне адекватної соціальної установки; в) стереотипні поведінкові готовності елементарних фіксованих та актуальних установок нижчого рівня, що забезпечують здійснення вчинку;
- 3) незважаючи на неусвідомлюваність та автономність психологічного механізму формування й актуалізації стереотипних поведінкових готовностей (або елементарних актуальних і фіксованих установок), ці процеси детермінуються переважно загальним контекстом вчинків і системи поведінки (діяльності), адже саме в перебігу здійснення останніх виникають найпростіші, вітальні потреби та предметні або технологічні ситуації, що потребують елементарних поведінкових актів; при цьому діє психологічний механізм об'єктивації, коли когнітивно-емоційні утворення вищих рівнів можуть опосередковано впливати на процес утворення елементарної установки та регуляцію окремого поведінкового акту [12, с. 188].

Можна припустити, що диференціювання поведінкової підсистеми на поведінкові програми, ситуативні плани та стереотипні готовності (див. табл. 2) ґрунтується на необіхевіористській концепції Д.Міллера, Ю.Галлантера і К.Прібрама. Можна виокремити три ключові у цьому контексті ідеї останніх: 1) у поведінці людини реалізуються актуалізовані зовнішніми стимулами її внутрішні “Плани” (ієрархічно побудовані процеси в організмі, здатні контролювати здійснення певної послідовності реакцій) та “Образи” (всі накопичені та організовані знання організму про себе і про світ, у якому він існує), які є проміжними змінними “О” у формулі “S-O-R” (де S — стимули; R — реакція [14, с. 30–34]; 2) специфіка взаємодії між “Планами” та “Образами” така: зміни в “Образи” вносяться із виконанням “Планів” зі збирання, накопичення і переробки інформації, тоді як “Плани” зазнають змін завдяки інформації, отриманій з “Образів” [14, с. 33]; 3) “Плани” є аналогами програм комп’ютера в плані ієрархічності [14, с. 30]. У контексті диспозиційної концепції аналогами “Образів” є когнітивні складники диспозицій або навіть їхні когнітивно-емоційні (емоційно-когнітивні) блоки, аналогами “Планів” — поведінкові складники диспозицій. Аналогія стосується природи вказаних утворень, специфіки їхніх взаємозв’язків та ієрархічності, а також структурної формули “S-O-R” (ієрархія ситуацій — ієрархія потреб і диспозицій — ієрархія поведінкової активності).

Теорія трискладникової структури аттитюда як вияв традиційної парадигми психології свідомості, поряд із парадигмами установки та діяльності (а також, імовірно, необіхевіоризму), відіграла провідну роль як джерело концептуалізації структурних і динамічних аспектів диспозиційного механізму регуляції соціальної поведінки особистості. Але ще до початку роботи дослідницького колективу на чолі з В.Ядовим ця теорія аж ніяк не безперечно сприймалася у наукових колах. Зокрема, пропонувалися (і пропонуються дотепер) обґрунтовані альтернативні версії будови аттитюда. Така тенденція — попри те, що прямих критичних зауважень стосовно диспозиційної концепції у цьому плані зафіксувати не вдалося — опосередковано свідчить не на користь теоретичної верифікованості останньої, а радше навпаки. Втім, коли на підставі узагальнення ідей кількох парадигм, що конкурують, створюється синтетична концепція, теоретичні, концептуальні та методологічні суперечності у її змісті неминучі, особливо за умови розгляду його з методологічних позицій цих вихідних парадигм та за відсутності однозначного позиціювання нової концепції у площині базового методологічного принципу однієї з них. Новостворена синтетична концепція за таких умов разом із використаними в перебігу її генези ідеями та фрагментами вихідних парадигм і теорій не отримує автоматично у спадок їхню дієвість у плані аналізу, діагностики та прогнозування певних феноменів (належних до предметної царини нової концепції). Адже їхня дієвість ґрунтується на верифікованих емпірично базових методологічних принципах зазначених парадигм і теорій, причому верифікованих на стадії генези останніх. А отже, коли новостворена концепція не є модифікацією однієї з уже усталених парадигм або теорій, їй залишається самій стати теорією або парадигмою завдяки емпіричній верифікації. Що ж стосується диспозиційної концепції, то її проблемний, а не предметний характер і зорієнтованість на емпіричну верифікацію, як уже зазначалося, були об'єктивно запрограмовані ще в момент її генези обставинами дослідницького проекту ленінградських науковців на чолі з В.Ядовим.

Перш ніж перейти до аналізу проблем верифікації, слід зазначити, що зміст диспозиційної концепції не обмежується розглянутими вище основними гіпотезами, він значно багатший. Можливо, через суб'єктивність інтерпретації, не всі важливі припущення В.Ядова були нами висвітлені. З огляду на необхідність стислого компонування тексту і бажання узагальнити зміст концепції послідовність його аналізу дещо відрізняється від викладу цього змісту у публікаціях розробників. (Зокрема, ми зводимо деякі, наведені в окремих працях В.Ядова та його колег припущення в гіпотези.) Утім, до виокремлення певних гіпотез вдається сам В.Ядов [1, с. 19, 30], адже це є передумовою емпіричної верифікації.

Емпірична верифікація концепції ґрунтувалася на аналізі результатів обстеження, що його здійснив дослідницький колектив на чолі з В.Ядовим у дев'яти проектно-конструкторських інститутах Ленінграда різного профілю впродовж 1970–1971 років на нерепрезентативній випадковій вибірці чисельністю 1100 осіб [1, с. 34]. Логіка аналітичних процедур диктувалася змістом висунутих гіпотез і передбачала їх перевірку через розгляд взаємозв'язків ключових складників диспозиційного механізму ре-

гулювання соціальної поведінки особистості у двох різних сферах діяльності — праці та дозвілля.

Серед ключових складників цього механізму, наведених у таблиці 1, в аналітичних процедурах не фігурували потреби (на підставі ідеї Д.Кікнадзе про те, що потреби можуть спонукати до діяльності у знятому вигляді, через диспозиційні утворення [1, с. 31]). Поза межами обстеження та емпіричного аналізу залишився найнижчий рівень диспозиційної регуляції поведінки — рівень елементарних актуальних і фіксованих установок. Імовірно, що в цьому обмеженні предметного поля емпіричного дослідження далися знаки розглянуті вище методологічні суперечності змісту диспозиційної концепції. В.Ядов і його колеги також констатують, що не вдалося належним чином упоратися із завданням виокремлення різних компонентів поведінки (табл. 1), оскільки застосовані методики, очевидно, фіксують поведінку тільки у двох “масштабах” — на рівні системи вчинків у певній сфері (зокрема, праці) та у масштабі загальних особливостей поведінки у двох досліджуваних сферах [1, с. 45]. Рівень окремого вчинку, безпосередньо регульованого фіксованими соціальними установками, фактично не реєструвався, і це спричинило певні труднощі у процесі емпіричного аналізу.

Кожен зі складників диспозиційного механізму відображався групою змінних. Для реєстрації останніх було розроблено або адаптовано 17 методик — від 2 до 7 на одну групу змінних (загальна кількість первинних і вторинних ознак, використаних у роботі, — 102).

При реєстрації параметрів диспозицій різних рівнів використовувалися різноманітні методики. Ціннісні орієнтації обстежувалися з використанням адаптованої методики М.Рокіча та методики В.Водзинської (відрізняється від методики М.Рокіча кількістю і формулюваннями ціннісних суджень у списках, зорієнтованістю на функції дозвіллевої діяльності та способом ранжування). Фіксовані соціальні установки стосовно ділових та особистісних якостей у виробничій сфері та стосовно сфери дозвілля у різних (за критерієм узагальненості – специфічності) уявних ситуаціях виявлялися за допомогою низки адаптованих або сконструйованих методик:

- 1) узагальнені рольові соціальні установки на творчість і самостійність виявлялися за допомогою методики інтерв'ю;
- 2) узагальнені проєктивні соціальні установки — за допомогою методики проєктивних ситуацій (через вибір 2–3 варіантів способу дій у певних ситуаціях; варіанти свідчили про установки на певні ділові та особистісні якості);
- 3) емотивні соціальні установки — за допомогою адаптивної методики Ч.Осгуда, що давала змогу встановити емотивні аспекти соціальних установок на різні професійні якості працівника;
- 4) ситуативні соціальні установки — за допомогою методики, призначеної для фіксування установок на ділові та особистісні якості у ситуаціях, максимально наближених до повсякденних умов.

Використовувалися й інші методики та вторинні (агрегатні) ознаки.

Найцікавішими є проблемні місця емпіричної верифікації, а також випадки уточнення вихідних гіпотез та припущень.

Особливий інтерес у цьому плані становлять спроби емпірично верифікувати гіпотезу про ієрархічну структуру диспозицій особистості через пошук кореляційних і причинних зв'язків між диспозиціями різних видів. Як свідчить наведений у [1, с. 69] граф кореляційних зв'язків між диспозиціями різних рівнів стосовно комплексу якостей самостійності – ініціативності – творчості (аналіз виконано Г.Саганенко), встановлені значення кореляції не досягають рівня помірного лінійного зв'язку між ознаками (0,30): 1) кореляція між ціннісною орієнтацією на творчість (методика М.Рокіча) та узагальненою рольовою установкою становить 0,200; 2) між указаною ціннісною орієнтацією та узагальненою проєктивною установкою (індекс) – 0,155; 3) між узагальненою рольовою установкою та ситуативною соціальною установкою – 0,143; 4) між узагальненою проєктивною установкою та ситуативною соціальною установкою – 0,151; 5) найвищий рівень кореляції встановлено між узагальненими рольовою та проєктивною установками, що перебувають на одному рівні диспозиційної ієрархії – 0,273; 7) впливи кожного диспозиційного утворення на взаємозв'язок між двома іншими статистично не суттєві. Факт невисокого рівня цих зв'язків визнають самі лєнінградські науковці разом із припущеннями про їхній нелінійний характер або опосередкування їх якимись іншими невідомими чинниками [1, с. 69]. Такі низькі значення кореляції виявляють певну проблематичність емпіричної верифікації гіпотез про диспозиційну ієрархію та її підсистеми (див. табл.1 і 2), оскільки, за твердженням Л.Росса та Р.Нісбетта, значення кореляції 0,30 (у цьому випадку навіть не досягнуте) залишає неврахованим величезне число варіантів [15, с. 34]. Разом із тим, однозначно наголошується, що це значення (0,30) є максимально досяжною межею (“стелею”) кореляції між показниками, які характеризують вираженість певних індивідуальних відмінностей (диспозицій), з одного боку, та відповідною поведінкою у новій ситуації – з іншого. Не виключено, що ця зазначена межа (0,30) є значимою для кореляційних зв'язків між диспозиціями різних рівнів. Зрештою, на користь гіпотез В.Ядова (табл. 1 і 2) у цьому випадку свідчить відсутність інших статистично значимих зв'язків. На цьому тлі ті, що є певною мірою значимими, все-таки окреслюють контури диспозиційної структури, що відповідають гіпотетичним припущенням про ієрархічно-структурне позиціонування різних видів диспозицій.

На користь гіпотетичного припущення про субординацію, домінування вищих рівнів диспозицій над нижчими свідчать результати використання процедури пошуку “причинних зв'язків” (коефіцієнтів впливу W). Визначені зв'язки детермінації між диспозиціями стосовно комплексу якостей самостійності – творчості, а також низки інших ознак наведені у вигляді моделі “прогнозу” диспозицій різного рівня в [1, с. 183]. Фрагмент цієї моделі, що відображає суто диспозиційну ієрархію, наведено на рис. 1.

Як видно з рисунка 1, на вершині диспозиційної ієрархії й одночасно системи домінування та субординації перебувають загальна спрямованість інтересів (співвідношення орієнтацій на цінності “робота” – “сім'я”, за методикою М.Рокіча) та ціннісна орієнтація, середні позиції посідають узагальнені рольова та проєктивна соціальні установки. Побудувати моделі з іншими конфігураціями зв'язків впливу, як зазначається в [1, с. 70], не

вдавалося. І тому припущення щодо диспозиційної ієрархії, субординації й домінування можна вважати обґрунтованим. Щоправда, і в цьому випадку коефіцієнти кореляції та впливу не досягають рівня помірного лінійного зв'язку. Тому лєнінградські науковці вдаються до інших, складніших методів статистичного аналізу для підтвердження гіпотез.

Рис. 1. Фрагмент моделі “прогнозу” диспозицій різних рівнів (на прикладі комплексу якостей “самостійність–творчість”). Числа біля дуг графа без дужок – значення причинних коефіцієнтів W , числа в дужках – значення парних коефіцієнтів кореляції.

З фрагмента моделі “прогнозу” помітна одна невідповідність її гіпотезі про ієрархію диспозицій (табл. 1): на вершині диспозиційної ієрархії домінує не ціннісна орієнтація, а загальна спрямованість інтересів. Ця тенденція дістала підтвердження у таксономічному аналізі двох незалежних груп ознак (ціннісних орієнтацій), отриманих одночасно за відмінними методиками М.Рокіча і В.Водзинської. Порівняння отриманих таксономічних класифікацій показало наявність у кожній із них 8 типових груп (таксонів), а також аналогію за подібністю ціннісних ознак-рангів 6 таксонів однієї класифікації 6 таксонам іншої: дві пари таксонів характеризує збалансованість орієнтацій на роботу і сім’ю, ще дві пари – переважання професійних і творчих інтересів, дві – домінування сімейно-побутової спрямованості [1, с. 60]. Щоправда, розбіжності між чисельністю таксонів у межах окремих пар коливаються у межах від 15 до 107 обстежених; при цьому найменший таксон становлять 92 обстежених, а найбільший – 282. Ці баланси або зміщення ціннісних орієнтацій у виробничу та/або у позавиробничу сферу, по суті, є різними варіантами загальної домінантної спрямованості інтересів. Факт аналогії таксономічних класифікацій цін-

нісних ознак, зафіксованих за двома відмінними методиками і визначених за однаковою процедурою таксономії, дав підстави В.Ядову для уточнення вихідної гіпотези (табл. 1): не ціннісні орієнтації домінують на вершині диспозиційної ієрархії згідно з гіпотезою (табл. 1), а загальна спрямованість особистості є її найвищим рівнем, що координує систему цільових цінностей [1, с. 61], — якщо ці два види диспозиційних утворень розглядаються як два різні ієрархічні рівні. Їх можна розглядати і як єдиний диспозиційний рівень, у межах якого загальна спрямованість інтересів виконує роль внутрішнього ядра системи ціннісних орієнтацій та організовує їх у специфічну індивідуалізовану структуру [16, с. 110]. Такий висновок підтверджується й іншими процедурами статистичного аналізу.

Емпірична верифікація, підтвердження даних та уточнення інших гіпотетичних припущень диспозиційної концепції не обмежуються наведеними прикладами. Обсяг статті не дає змоги розглянути всі з них. Однак, зважаючи на ті, що були розглянуті, можна загалом погодитися із основними теоретичними висновками за підсумками дослідження лєнінградських науковців: гіпотетичні припущення про ієрархічну організацію диспозиційної системи особистості, її соціальну зумовленість, специфіку її регулятивних властивостей стосовно поведінкової активності не були спростовані, а в більшості аспектів дістали підтвердження. Емпірична верифікація за результатами дослідницького проекту колективу на чолі з В.Ядовим, імовірно, не була завершена, оскільки низка первісних припущень не підтвердилися, а багато з них взагалі не могли бути перевірені [1, с. 188]. Зокрема, В.Ядов доходить висновку, що система фіксованих диспозицій, яка перебувала у центрі дослідження, мабуть, не може повністю відповідати соціальній поведінці індивідів у заданому “масштабі”, хоч би яким він був, бо остання спрямовується безпосередньо актуальною диспозицією [1, с. 194]. Фіксовані диспозиції є лише одним із чинників виникнення актуальної диспозиції, а отже, й поведінкової активності. Йдеться про прийняття одного із засадових постулатів теорії установки Д.Узнадзе, розглянутих на початку статті, — про розрізнення актуальних і фіксованих установок (диспозицій). Вивчення взаємозв'язків між цими явищами (поведінкою, актуальною і фіксованими диспозиціями), а звідси розв'язання проблеми верифікації диспозиційної концепції є завдання не одного, а серії досліджень з різними стратегіями наукового пошуку [1, с. 194]. Можна погодитися із сподіваннями розробників диспозиційної концепції щодо її обґрунтованості загалом [1, с. 195], однак немає підстав говорити про таку обґрунтованість стосовно окремих деталей (а їх надто багато з огляду на масштабність і синтетичний характер концепції).

Доречно коротко розглянути такий аспект, як особливості використання диспозиційної концепції у працях інших науковців. Посилань на неї, випадків використання її як окремих положень або у цілісному вигляді багато. Абсолютна більшість пов'язана із теоретизуванням або із теоретичним обґрунтуванням емпіричних досліджень. У цьому плані можна згадати про низку праць співробітників відділення соціології Інституту філософії УРСР, зокрема, відділу соціальної психології. В останнє десятиліття таке використання диспозиційної концепції — далеко не виняток як в Украї-

ні, так і за її межами. Диспозиційна концепція ґрунтовно присутня в інформаційних масивах Інтернету. Однак величезною рідкістю є праці, де концепція В.Ядова виконує методологічні функції в емпіричному дослідженні, де відтворюється логіка процедур емпіричного аналізу лєнінградських соціологів. У підсумковій роботі, присвяченій розвитку соціології у ХХ столітті в Росії, констатується, що нових помітних праць із проблеми диспозиційної регуляції соціальної поведінки немає, порівняльних результатів на підставі вітчизняних і західних даних щодо проблеми аттитюдів не отримано, а самі такі дослідження не проводяться [17, с. 384–385]. Отже, говорити про емпіричну верифікацію диспозиційної концепції у працях інших науковців теж проблематично. Проблема, стосовно якої В.Ядов наголошував у підсумковій монографії [1] необхідність проведення серії досліджень, залишається актуальною.

На завершення повернімося до вихідного питання щодо феноменальності диспозиційної концепції та її затребуваності попри проблеми її теоретичної та емпіричної верифікації.

Процес генези диспозиційної концепції, як і науковий проект лєнінградських соціологів загалом, — класичний взірець наукової розробки, теоретичного синтезу, емпіричної верифікації. Вражає відкритість цих процесів — мірою свого розвитку вони діставали відображення у наукових публікаціях учасників, у відгуках на ці публікації інших науковців. Ця відкритість-“прозорість” розробки програми, формулюванням гіпотетичних припущень, які утворили у своїй системній сукупності диспозиційну концепцію, внесення до змісту останньої корективів, змін і доповнень на підставі емпіричної верифікації, твереза й об’єктивна самооцінка стану її завершеності, наведення опису методик, системи основних процедур підготовки та аналізу даних у комплексному багатоступеневому дослідженні — все це засвідчує високий ступінь наукової коректності, відповідальності та сумлінності.

Диспозиційна концепція узагальнила, підсумувала й синтезувала сучасний моментові її генези досвід і розробки радянських і західних науковців. Вона навела концептуальні “містки” між західною й радянською наукою, між різними психологічними парадигмами, між соціологією, соціальною психологією й загальною психологією, між макросоціологічним і мікросоціологічним рівнями теоретизування. Своєю появою ця концепція внесла певний рівень упорядкованості в проблематику і предметну нішу, яку вона посідає. Попри розглянуті вище проблеми її теоретичної та емпіричної верифікації іншої подібної до неї за масштабами концептуалізації та за предметним полем концепції поки не створено. Таким чином, диспозиційна концепція залишається “точкою опори” у теоретичних і теоретико-прикладних дослідженнях для багатьох науковців.

Концепція В.Ядова дотепер вирізняється симетрією та ергономічністю концептуальних побудов, вишуканістю концептуального дизайну. Сприйняття її концептуальних конструкцій викликає майже естетичне задоволення. У цьому плані вона неперевершена і може конкурувати, наприклад, із теоретичними розробками Т.Парсонса. Наведені міркування далеко не пов-

ною мірою розкривають природу її феноменальності, але з них однозначно випливає висновок щодо її відкритості для подальшого розвитку.

Література

1. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. — Л., 1979.
2. *Узнадзе Д.Н.* Экспериментальные основы психологии установки. — Тбилиси, 1961.
3. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1977.
4. *Надирашвили Ш.А.* Понятие установки в общей и социальной психологии. — Тбилиси, 1977.
5. *Имедадзе И.В.* О задачах описания поведения // Психологический журнал. — 1989. — Т.10. — № 5. — С.14–15.
6. *Хмелько В.Е.* Социальная направленность личности: некоторые вопросы теории и методики социологических исследований. — К., 1988.
7. *Судаков В.Н.* Мифология воспитания: Очерки развития и воспитания личности. — Свердловск, 1991.
8. *Надирашвили Ш.А.* Установка и деятельность. — Тбилиси, 1987.
9. *Леонтьев Д.А.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности // Вестник Московского университета. Сер. 14. Психология. — 1996. — № 4. — С.35–44.
10. *Асмолов А.Г.* Деятельность и установка. — М., 1979.
11. *Кун Т.* Структура научных революций. — М., 1977.
12. *Ядов В.А., Беляев Э.В., Водзинская В.В.* Внутренняя регуляция социального поведения субъекта (Подход к построению диспозиционной теории) // Проблемы социальной психологии. — Тбилиси, 1976. — С.177–204.
13. *Ядов В.А.* О диспозиционной регуляции социального поведения личности // Методологические проблемы социальной психологии. — М., 1975.
14. *Миллер Дж., Галлантер Е., Прибрам К.* Планы и структура поведения. — М., 1964.
15. *Росс Л., Нисбетт Р.* Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. — М., 1999.
16. *Ядов В.А.* Диспозиционная концепция личности // Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования. — Л., 1979.
17. Социология в России / Под ред. В.А.Ядова. — М., 1998.